

معرفی یک سند عقدنامه قدیمی زنجان مربوط به سنه ۱۲۱۳ ه ق

پرستو قاسمی اندرود^۱

چکیده:

ازدواج اولین گام تشکیل مهمترین نهاد اجتماعی یعنی خانواده است که عقدنامه‌ها به آن رسمیت قانونی بخشیده و آن را مکتوب می‌نماید. عقدنامه‌های قدیمی اسناد باارزشی است که مطالعه‌ی آنها اطلاعات بسیاری از سبک نوشتاری، ادبیات، هنر، صداق، نوع جهیزیه و اصطلاحات هر دوره مانند نوع پوشش و گویش و لغات محلی و... را بازگو کرده و در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. نوع تزیینات به‌کاررفته، نوع کاغذ و اندازه‌ی آن، نوع صداق یا مهریه می‌تواند تعلق عقدنامه به قشر ثروتمند و متمول و یا شخص متوسط را نشان دهد.

این مقاله سعی دارد به معرفی و بازخوانی یکی از قدیمی‌ترین عقدنامه‌های زنجان مربوط به دوره‌ی فتحعلی شاه قاجار (سنه ۱۲۱۳ ه ق) بپردازد.

واژگان کلیدی

سند خطی، سند شرعی، عقدنامه، فتحعلی شاه، زنجان

۱. کارشناس ارشد باستان‌شناسی اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان زنجان، عضو انجمن دوستداران تاریخ و فرهنگ زنجان

مقدمه:

یکی از مهمترین مطالبی که دین اسلام آن را مورد تاکید قرار داده امر ازدواج است که زمینه ساز تکامل دین برای مؤمنین می‌باشد. این ارزش دینی جهت تولد یک خانواده‌ی جدید در اسلام با احساس زیبایی شناسی ایرانیان هنرمند، هنردوست و خوش‌ذوق در اسنادی که برای ثبت واقعه‌ی خوش یمن ازدواج مورد استفاده قرار گرفت، ظهوری ماندگار و تثبیت شده یافت. در نوشتار عقدنامه‌ها کاتبان سعی می‌کردند از جملات زیبا و آیات قران و روایات دینی مرتبط با ازدواج به عنوان تبرک و خوش یمن بودن این پیمان استفاده کنند. در عقدنامه‌های قدیمی علاوه بر هنر خوشنویسی، نقاشی، تذهیب، ادبیات، بخشی از باورهای آیین سنتی، وضعیت اقتصادی و اجتماعی، شیوه‌های معیشت خانواده‌ها برای دستیابی به آرامش در یک پیوند مشترک به وضوح قابل مشاهده است. دقت، حساسیت و ظرافت خاصی که در حاشیه‌ها و تزیینات و بخش ادبی استفاده شده، نشانگر فراست و کمال توجه صاحبان فن می‌باشد تا ظاهر و باطن این قباله‌ها زیباتر باشد. متن عقدنامه‌ها به طور معمول شامل موارد زیر است:

۱. تحمیدیه
۲. پیش نوشتار
۳. معرفی زوجین
۴. مهریه‌ی عروس
۵. دعای اختتامیه
۶. تاریخ عقد

عقدنامه‌ها به دو گروه عمده تقسیم می‌شوند:

برخی تک برگی بوده که تمام مفاد عقد و شروط و قیودات در یک برگ نوشته شده است. تعداد این نکاح‌نامه‌ها فراوان است و از نظر ظاهری برخی از آنها ساده و برخی دیگر که متعلق به خانواده‌های مرفه بودند با تذهیب همراه بوده است. همچنین رسم الخط این نکاح‌نامه‌ها شکسته نستعلیق، نستعلیق، ثلث و نسخ بوده است.

نوع دیگر نکاح‌نامه‌ها به صورت کتابچه‌ای است که صحافی شده و مجلد هستند. تعداد کمی

از این نکاح‌نامه‌ها در بین عموم مردم و خاندان‌های متوسط دیده می‌شود و غالباً مربوط به خاندان تجار و طبقات مرفه جامعه بوده و در حاشیه‌ی صفحه‌ی آخر نیز مهر شهود دیده می‌شود. تاکنون یک مورد پژوهش مدون در خصوص بررسی عقدنامه‌های دوره‌ی قاجار زنجان توسط اینجانب و آقای بهمن خطیبی انجام و به صورت کتاب منتشر شده است.

اهمیت عقدنامه‌های دوره‌ی قاجار:

۱- اهمیت مذهبی:

در عقدنامه‌های ازدواج چون از آیات قران و روایات منسوب به ائمه‌ی اطهار استفاده می‌شده از لحاظ مذهبی حائز اهمیت است. در این مراسم هم فردی روحانی، مجتهد یا قاضی، مجری انعقاد عقد نکاح می‌شد.

۲- اهمیت اجتماعی:

- هر کدام از عقدنامه‌های این دوره را می‌توان از لحاظ جامعه‌شناسی، شناسایی اوضاع و احوال
- اجتماعی و آداب و رسوم مورد بررسی و مطالعه قرار داد. گاهی ازدواج میان دو گروه اجتماعی، دو طایفه،
- یا دو خاندان است. این نوع ازدواج درون خانوادگی نام دارد که سبب نزدیکی بیشتر میان خویشاوندان و
- استحکام وضع اقتصادی، اجتماعی و سیاسی آنها می‌شد.

۳- اهمیت اقتصادی:

صداق یا مهریه در عقدنامه‌ها شامل وجه نقدی است که زوج می‌بایست به زوجه بپردازد. آگاهی از مهریه‌های متداول در هر عصر، دریچه‌ای به شرایط اقتصادی آن عصر است.

مطالب حقوقی در عقدنامه‌های ازدواج:

الف- تأکید بر موقت یا دائم بودن عقد: در متن عقدنامه‌ها تأکید بر نوع ازدواج یعنی دائم یا

موقت بودن

بسیار مهم بوده است .

ب- نحوه‌ی اداء و پرداخت صداق: برای تحویل مهریه به زوجه در متن عقدنامه‌ها سه شیوه

تعیین

شده است

۱. تمامی میزان صداق در هنگام جاری شدن صیغه‌ی عقد نکاح پرداخت شده است.

۲. صداق تماماً بر ذمه‌ی زوج بوده به این معنی که مبلغ صداق در نزد زوج امانت است .

۳. بخشی از صداق نقداً پرداخت و بقیه در ذمه‌ی زوج است.

- قواعدی که قباله‌ی نکاح یا عقدنامه را به سندی حقوقی تبدیل می‌کرد:

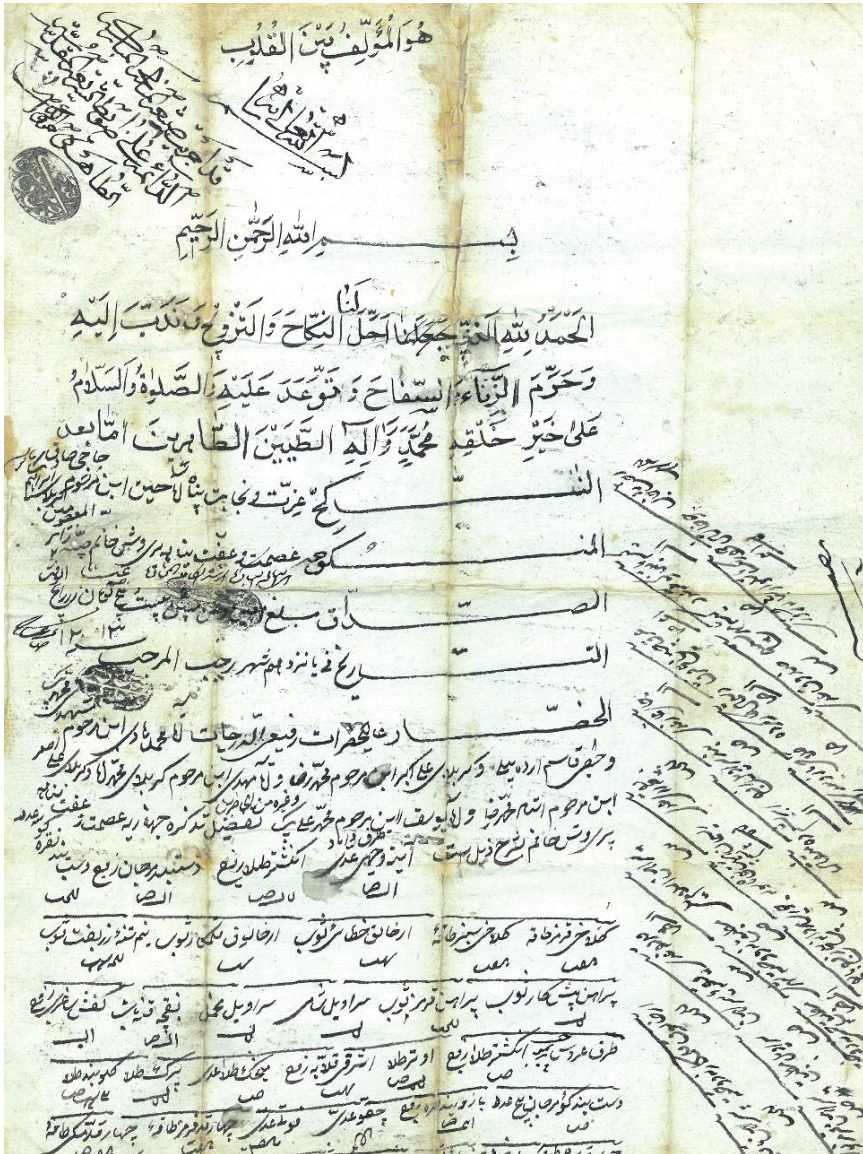
الف : شهود

وجود شاهدان جهت قانون‌مندی مراسم ازدواج مطابق با قوانین الهی ضروری بود و صیغه‌ی نکاح زمانی جنبه‌ی اجرایی و حقوقی می‌گرفت که شاهدانی صحت آن را تأکیدی کردند. شاهدان از بین افراد مورد اعتبار و احترام محلی و بزرگان خانواده انتخاب می‌شد. آنها با حضور خود دعای خیر را تأکید داشتند. شهود بیشتر در اسناد طوماری یا تک‌برگی در قسمت فوقانی و سمت راست مهر می‌زدند و در عقدنامه‌های کتابچه‌ای، صحنه‌گذاران شاهدین در صفحات میانی ذکر می‌شد .

ب : مهر اسناد:

مهرها از مهمترین اشکال اسناد تاریخی هستند که به اندازه‌ی خود قباله‌ی نکاح دارای اهمیت است. مهرهای حک شده بر عقدنامه‌ها دو نوع بودند یکی مهر کوچک ساده که بیضی شکل بود که به مهر دست خطی شناخته می‌شد. دیگری مهر انگشتری که سجع آنها با خط نستعلیق بود. سجع مهر در بردارنده‌ی نام شخص و گاه در بردارنده‌ی اشارات مذهبی بوده است . از ویژگی‌های دیگر مهرها تاییدیه‌ای بر حقایق و اعتبار سند می‌باشد . (احتشامی

، ۱۳۳۹، ص ۵۳)

مشخصات سند عقدنامه‌ی مورد مطالعه:

موضوع: شرعی
اندازه: طول ۳۴/۵ سانتی متر - عرض ۳۲ سانتی متر
نوع عقدنامه: تک برگی
قدمت: پانزدهم رجب المرجب سنه ۱۲۱۳ ه ق (۲۲۸ سال پیش)
نوع خط: نسخ و شکسته نستعلیق - سیاق
دوره‌ی حکومتی: فتحعلی شاه قاجار

تعداد سطر: ۲۴

نوع کاغذ: کاهی آبی رنگ

بازخوانی :

هو المؤلف بين القلوب

بسم الله الرحمن الرحيم

۱/الحمد لله الذى احل لنا النكاح و التزويج و ندب اليه ۲/و حرم الزناء و السفاح و تواعد عليه و الصلوه و السلام ۳/على خير خلقه محمد و آله الطيبين الطاهرين اما بعد ۴/الناكح عزت و نجابت پناه آقا حسين ابن مرحوم حاجى صادق ۵/المنكوحه هى البالغه الباكه الرشیده الكامله عصمت و عفت پناه پرىوش خانم صبيه زائر المعصومين كربلاى ابراهيم بيك ۶/الصداق مبلغ معين مبين بيست و پنج تومان زر رايج الوقت ۷/التاريخ فى پانزدهم شهر رجب المرجب سنه ۱۲۱۳ ۸/ الحضار عاليحضرات رفيعى الدرجات آقا محمد هادى ابن مرحوم مشهدى محمد بيك ۹/و حاجى قاسم اردهبيلى(اردبيلى) و كربلاى على اكبر ابن مرحوم محمدرضا و آقا مهدي ابن مرحوم كربلاى محمد آقا و كربلاى على اصغر ۱۰/ابن مرحوم استاد محمدرضا و آقا يوسف ابن مرحوم محمدعلى بيك و غيره من الحاضرين ، تفضيل تذكره جهازيه عصمت و عفت پناه ۱۱/پرىوش خانم بشرح ذيل است: طرف داماد

آينه وجهى عدى انگشتر طلا زوج دستبند مرجان زوج دست بند نقره كوب سه عدد
 ۱۲/ كلاخى (۱) قرمز طاقه كلاخى سبز طاقه (۲) ارخالق (۳) خطائى ثوب (۴) ارخالق قلمكار
 ثوب نيم تنه زربفت ثوب

۱۳/ پيراهن پيش كار ثوب پيراهن قرمز ثوب سراويل (۵) شاهى سراويل مخمل بقچه قند
 ساب كفش ساغرى (۶) زوج

۱۴/طرف عروس : انگشتر طلا زوج اوتر طلا اشرقى قلابه زوج ميخك طلا عدى پرک
 طلا گلوبند طلا

۱۵- دست بند ... مرجان پنج عدد بازوبند نقره زوج چقو (۷) عدى قوتى (۸) عدى چهار قد
 قرمز طاقه چهار قد مكى طاقه

۱۶- چهار قد سیاه طاقه ارخالق خطائی ثوب ارخالق قلمکار ثوب ارخالق خطائی ثوب
زربفت کلی

۱۷- ارخالق قلمکار نه دوخته پیراهن تافته

- ۱۸- قدیفه^(۹) عدی بقچه پیراهن سراویل مطبق پیراهن قرمز ثوب
 ۱۹- پیراهن اسلام یلی مطبق^(۱۰) نه دوخته (ندوخته) شهری مطبق چیتی نه دوخته
 ۲۰- بقچه زری عدی ریسمان پشم هشت پنجاه ماسوله جوراب مردانه پنج زوج با بقچه
 ۲۱- جای نماز عدی^(۱۱) بند سراویل زوج ابریشم ده مثقال
 ۲۲- عرق چین^(۱۲) پنج فرق دستمال کار کرده کلاخی بازوبندی
 ۲۳- کیسه تنباکو سه عدد کیسه مهر تسبیح صندوق عدی
 ۲۴- رخت خاب (رختخواب) چوخال^(۱۳) شاهی خود رنگ شلوار شبانه روزی
 (با تشکر از آقای مرتضی صمیمی فرد که سند را جهت مطالعه در اختیار اینجانب قرار دادند)

واژگان در متن عقدنامه :

- ۱- کلاخی: یا کلاغی پارچه‌ی ابریشمی سیاه به رنگ پرکلاغ که زنان بر روی چارقد می‌بستند تا موی پیشانی از زیر چارقد را بیوشانند. هم اکنون لرها و کردها در شهرها و روستاها از این کلاغی‌ها استفاده می‌کنند .
- ۲- طاقه: طاقه‌های پارچه از نظر ظاهری به صورت استوانه‌ای شکل که به دور لوله‌های پلاستیکی یا مقوایی رول می‌شود .
- ۳- ارخالق: اصل این کلمه ترکی است. ارخالق قبایی است کوتاه و آجیده (پنبه دوزی) که نوع مردانه‌ی آن آستین کوتاه دارد و دو جیب در دو طرف و یک جیب در بغل دارد . زنان نیز از ارخالق‌های بدون یقه با چین‌هایی در ناحیه‌ی کمر استفاده می‌کردند .
- ۴- ثوب: به معنای پیراهن - جامه - لباس (شاید در شمارش یعنی یک دست)
- ۵- سراویل: شلوار یا جامه
- ۶- کفش ساغری: چرم ساغری نوعی چرم از پوست کفل اسب یا الاغ که نسبت به دیگر چرم‌ها برای تزیین کفش استفاده می‌شود. در قدیم شهر همدان از مهمترین تولیدکننده‌های چرم ساغری بوده است .

- ۷- چقو: یا چاقو آلتی فولادین با دسته های چوبی که برای بریدن و تراشیدن به کار می رود .
- ۸- قوتی: یا قوطی واژه ای ترکی. وسیله ای ساخته شده از چوب یا فلز که در آن جواهرات یا سنگ های گرانبها نگهداری می کردند.
- ۹- قدیفه: یا قطیفه نوعی پوشش سنتی ایرانی که همراه با لنگ در گرمابه برای خشک کردن بدن پس از استحمام استفاده می شد. لنگ برای نیمه ی پایین بدن و قطیفه یا قدیفه برای خشک کردن قسمت بالایی بدن استفاده می شد .
- ۱۰- مطبق: پارچه هایی که در چندین لایه روی هم انباشته شده باشد .
- ۱۱- عدی: از اصطلاحات حقوقی و شرعی- ممکن است معنی تعداد بدهد
- ۱۲- عرق چین: نوعی کلاه نخی یا ابریشمی که به آن توپی نیز گفته می شد. در قدیم کاسبان و روحانیون آن را زیر کلاه می پوشیدند .
- ۱۳- چوخابا: لباس ضخیم و پشمی که چوپانان و برزگران (کشاورزان) پوشند .

هامش:

بسم الله تعالی شانه

قد اجريت صيغه المناكحه المباركة الدائمة على ضوابط الشريعة المقدسة الطاهرة.

مهر بیضی شکل با خط نستعلیق: افوض امری الی الله عبده محمد

ساختار عقد نامه:

ترتیب اجزای متن	عبارت
۱- بسمله	هو المؤلف بین القلوب ، بسم الله الرحمن الرحيم
۲- دیباچه	الحمد لله الذي احل النكاح والتزويج و ندب اليه و حرم الزنا و السفاح و يوعده عليه و الصلوه و السلام على خير خلقه محمد و آله الطيبين الطاهرين اما بعد
۳- مشخصات زوج همراه با توصیفات ادبی	النكاح عزت و نجابت پناه آقا حسین ابن مرحوم حاجی صادق
۴- مشخصات زوجه همراه با توصیفات ادبی	المنكوحه هی البالغة الباكرة الرشيدة الكاملة المختاره عصمت و عفت پناه پریوش خانم صبیبه زایر المعصومین کربلای ابراهیم بیک
۵- صداق	الصداق مبلغ معین بیست و پنج تومان زر رایج الوقت
۶- تاریخ تحریر	فی شهر رجب المرجب سنه ۱۲۱۳ ه ق

نتیجه گیری :

همانطور که در متن مقاله ذکر شده اسناد خطی جزء مهمترین و ارزشمندترین منابع تاریخی می‌باشند که اطلاعات ذی‌قیمتی را در اختیار پژوهشگران این حوزه قرار می‌دهند. چه بسا بسیاری از واژه‌ها، شخصیت‌ها، اصطلاحات تخصصی که به مرور زمان به فراموشی سپرده شده با بازخوانی اسناد شناسایی و مورد تحلیل قرار می‌گیرند. در یکی از هبه‌نامه‌های زنجان مربوط به دوره‌ی فتحعلی شاه که بررسی می‌کردم از حمامی نام برده شده که موقعیت و چهار جهت آن در سند کاملاً معرفی شده بود ولی در حال حاضر نه نامی از آن حمام است و نه خبری از بنای آن؛ صد حیف از این آثار که یادگار گذشتگان ماست و می‌تواند علاوه بر جذب توریست، تاریخ منطقه و حوادث رخ داده در آن را بیان کند دیگر خشتی هم باقی نمانده است.

در عقدنامه‌ی مورد مطالعه با توجه به قدمت آن بسیاری از اصطلاحات مربوط به پوشاک مردان و زنان و یا نوع جهیزیه مشاهده می‌شود که دیگر نه نامی از آنها شنیده می‌شود و نه به عنوان پوشاک و وسایل از آنها استفاده می‌شود.

منابع:

- ۱- احتشامی، محسن، مهرهایی از جنس عشق . مهرهای دوره قاجار، نشر کتاب خورشید، تهران، ۱۳۳۹
- ۲- رضایی، امید، درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۹۰
- ۳- جدی، محمدجواد، مهر و حکاکی در ایران، نشر فرهنگستان هنر، تهران، ۱۳۸۷
- ۴- رحیمی، آزاده و همکاران، پارچه و پوشاک در لغت نامه دهخدا، نشر جمال هنر، تهران، ۱۳۹۲
- ۵- صفی نژاد، جواد، کوششی در آموزش خط سیاق، نشر اسناد و کتابخانه ملی، تهران، ۱۳۸۷
- ۶- علیزاده، زهرا و...، نگرشی بر مهنرنامه های عصر قاجاریه در بیرجند، معاونت فرهنگی میراث فرهنگی، تهران، ۱۳۸۵
- ۷- قدیانی، عباس، تاریخ فرهنگی و تمدن ایران در دوره قاجار، نشر فرهنگ مکتوب، تهران، ۱۳۸۷
- ۸- قاسمی اندرود، پرستو، خطیبی، بهمن، پژوهشی بر عقدنامه های دوره قاجار زنجان، نشر نیکان کتاب، زنجان، ۱۳۹۶
- ۹- غیبی، مهرآسا، هشت هزارسال تاریخ پوشاک اقوام ایرانی، نشر هیرمند، تهران، ۱۳۸۸
- ۱۰- متین، پیمان، پوشاک ایرانیان، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران، ۱۳۸۳
- ۱۱- یاور، حسین، حکاک باشی، سارا، تاریخ تحولات لباس و پوشاک در ایران، نشر سیمای دانش، تهران، ۱۳۸۹